

LIETUVOS TABAKO KONTROLĖS POLITIKA: ISTORINĖ IR ŠIANDIENOS PERSPEKTYVA

Šiomet Lietuva mini 5-ąją Pasaulinės sveikatos organizacijos tabako kontrolės pagrindų konvencijos ratifikavimo sukaktį. Šia proga Lietuvos Respublikos Seime 2010 m. gegužės 26 d. įvyko Nacionalinės sveikatos tarybos organizuota konferencija „Lietuvos tabako kontrolės politika. Tabako konvencijai penkeri metai“, skirta konvencijai paminėti, o pati sukaktis yra puiki galimybė apžvelgti dar gerokai iki konvencijos ratifikavimo prasidėjusios Lietuvos tabako kontrolės politikos istoriją ir nūdieną.

Dar 1995 m. priimtas Lietuvos Respublikos tabako kontrolės įstatymas Lietuvą išgarsino kaip valstybę, turinčią labai pažangią tabako kontrolės teisinę bazę, kuri buvo paremta tuomet galiojusiomis Pasaulinės sveikatos organizacijos, Lietuvos bei kitų šalių mokslininkų rekomendacijomis. Dauguma šalių galėjo tik pavydėti tokio požiūrio į tabako kontrolę, o Kaune atsiradęs draudimas rūkyti pėsčiųjų bulvare buvo savotiškas precedentas ne tik Europoje, bet ir pasaulyje. Šiuo metu panašios iniciatyvos pasaulyje jau tampa kasdienybe.

1993–1994 m. Lietuvoje įsikūrus didžiosioms tabako gamybos kompanijoms (*Philip Morris* įsigijus Klaipėdos cigarečių fabriką), baigėsi valstybės valdyta tabako gamyba ir viskas perėjo į privataus kapitalo rankas. Viso to pagrindinis tikslas buvo didinti pardavimą ir gauti didesnę pelną, ko neturėjo valstybės valdomos gamyklos. Tarptautinės kompanijos rado unikalią situaciją: Lietuvoje moterų rūkymo paplitimas buvo labai nedidelis – kasdien rūkė tik kiek daugiau nei 6 proc. suaugusių Lietuvos moterų. Todėl šios kompanijos didžiausią dėmesį sutelkė propagodamos moterų rūkymą ir didelę dalį tabako gaminių reklamos skyrė būtent moterims. Tokiu būdu iki 2000 m. suaugusių moterų rūkymo paplitimas išaugo iki 15 proc., t. y. daugiau negu dvigubai. Tabako kompanijos savo reklamose rūkymą siejo su iš esmės nesisiejiančiais dalykais: laisve, grožiu, pasitikėjimu, moteriškumu, jaunyste ir pan. Dalis moterų patikėjo, kad rūkydamos jos atrodo laisvesnės, savarankiškesnės, seksualesnės ir pan. Tokiu žingsniu buvo padaryta dviguba žala. Tyrimai parodė, kad šeimose, kuriose rūko mamos, rūko ir ženkliai daugiau vaikų nei

tokiose šeimose, kuriose rūko tik tėtis arba nerūko nė vienas iš tėvų. Plintanti vaikų rūkymą paskatino ir agresyvi tabako gaminių reklama bei geras jų prieinamumas (kioskuose buvo galima įsigyti po vieną cigaretę tiems, kurie dar nebuvo intensyvūs rūkoriai ir tuo pat metu negalėjo įsigyti brangių cigarečių pakelio).

Nors Tabako kontrolės įstatymas buvo labai pažangus, jo įgyvendinimas vyko labai vangiai. Dauguma įtvirtintų nuostatų, pvz., tabako gaminių reklamos draudimas, tiesiog neveikė, nes nebuvo institucijos, kuri būtų galėjusi užtikrinti šių nuostatų laikymąsi. Todėl įsteigus Valstybinę tabako ir alkoholio kontrolės tarnybą prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės prasidėjo kokybiškai kitas tabako kontrolės įgyvendinimo etapas. Tiesioginės ir netiesioginės tabako gaminių reklamos draudimo įgyvendinimas neabejotinai laikytinas vienu iš svarbiausių teisinio tabako vartojimo reguliavimo laimėjimų. Įgyvendinus šį draudimą, jau po dvejų metų stabilizavosi vyrų ir moterų rūkymo plitimas. Svarbu pažymėti ir tai, kad bandant panaikinti tokį draudimą Lietuvos Respublikos Seimo narių grupė kreipėsi į Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą dėl reklamos draudimo atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai. Tačiau Konstitucinio Teismo sprendimas ir išaiškinimai buvo labai palankūs valstybės nuostatai kontroliuoti tabako gaminių vartojimą uždraudžiant tabako gaminių reklamą (1997 m. vasario 13 d. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas dėl Tabako kontrolės įstatymo 1, 3 ir 11 straipsnių atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai). Tokio draudimo įsigaliojimas neabejotinai ap sunkino teigiamo rūkymo įvaizdžio formavimą visuomenėje. Uždraudus tabako gaminių reklamą, žiniasklaida tapo laisva nuo tabako gamintojų pinigų ir pastebimai padaugėjo informacijos apie rūkymo žalą sveikatai, apie vykdomas rūkymo prevencijos iniciatyvas bei pokyčius, susijusius su tabako kontrole.

Tačiau tabako pramonės plėtotojai Lietuvoje, kaip ir kitose valstybėse, stengėsi visomis priemonėmis išsaugoti gaminių vartotojus bei apsaugoti savo pelną, naudodami visame pasaulyje žinomą taktiką, kada

siekiant pagerinti tabako pramonės įvaizdį visuomenėje yra remiami „jaunimo rūkymo prevencijos“ projektai. *Philip Morris* kasmet skirdavo apie milijoną litų vykdant projektą „Aš galiu“, į kurio įgyvendinimą greta nevyriausybinų organizacijų buvo įsitraukusi ir Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija. Vėliau priimtomis Tabako kontrolės įstatymo pataisomis tabako gamintojams buvo uždrausta remti renginius, skirtus nepilnamečiams. Tačiau *Philip Morris* tęsė savo veiklą, ir tik šių faktų paviešinimas užtikrino, kad minėta veikla būtų nutraukta. Tačiau tabako pramonė, siekdama pagerinti savo įvaizdį, iki šiol remia kultūros renginius, mokslo institucijas ir nevyriausybinę organizaciją.

Po 2000 m. Lietuvai pradėjus aktyviai siekti narysės Europos Sąjungoje, derybų etapo metu Lietuva nebe tabako gamintojų įtakos išsiderėjo ilgiausią įmanomą pereinamąjį laikotarpį didinti tabako akcizus iki minimalių Europos Sąjungos reikalavimų. Lietuvai stiprėjant ekonomiškai, net ir minimalių tabako akcizų įtvirtinimas buvo nuolat vilkinamas, tikintis, kad augant gyventojų pajamoms akcizo padidinimas nebus reikšmingas ir nebepaskatins gyventojų mesti rūkyti. Tačiau netikėta ekonominė krizė visiškai sužlugdė tabako pramonės pastangas, ir per vienus metus du kartus gana ženkliai teko didinti tabako akcizą. O ekonominio sunkmečio fone gyventojų perkamoji galia ir taip buvo sumažėjusi. Taigi galima sakyti, kad tabako akcizų didinimo vilkinimas dėl laimingo atsitiktinumo turėjo teigiamą įtaką visuomenės sveikatai, ir dabar jau neabejotinai galima tikėtis, kad rūkymas ženkliai mažės.

Įstojus į Europos Sąjungą ir harmonizavus Lietuvos teisės aktus su Europos Sąjungos teisine sistema, 2004 m. įsigaliojo nauja Tabako kontrolės įstatymo redakcija. Europos Sąjungos tabako kontrolės direktyva buvo perkelta į Lietuvos teisės aktus.

Svarbiais pakeitimais galima laikyti Tabako kontrolės įstatymo 4 straipsnio dėl tabako gaminių sudėties ir kokybės bendrųjų reikalavimų pakeitimus, kuriuose buvo numatyta, kad nuo 2004 m. Lietuvoje parduodamose, gaminamose ar į ją importuojamose, o nuo 2007 m. ir eksportuojamose cigaretėse dervų kiekis neturi viršyti 10 miligramų, nikotinas – 1 miligramo, anglies monoksidas – 10 miligramų vienoje cigaretėje. Nikotino kiekio tabako produktuose reguliavimas yra viena iš priemonių, galinčių sumažinti priklausomybės atsiradimo riziką. Tačiau pastaruoju metu suabejota išvardytų medžiagų kiekio nustatymo metodikos patikimumu. Manoma, kad dabartinė ISO metodika tabako gamintojams leidžia išvengti

tabako produktuose mažinti realų nikotino kiekį. Remiantis ISO metodika, dervų kiekis matuojamas pasinaudojant rūkymą simuliuojančiu aparatu. Tačiau naujais duomenys patvirtina, kad įkvepiamų dervų kiekis priklauso nuo įkvepiamo oro kiekio. Tad netgi sumažinus nominalų kiekį cigaretėse yra tik labai ribota tikimybė, kad šis būdas padės sėkmingai sumažinti rūkančiojo patiriamą toksinę žalą. Todėl mokslininkai abejoja ISO standartų taikymo verte.

Taip pat svarbiais laikytini Tabako kontrolės įstatymo 8 straipsnio, reglamentuojančio Lietuvos Respublikoje parduoti skirtų tabako gaminių ženklinimo reikalavimus, pakeitimai, kuriuose numatyta, kad 2005 m. gruodžio 3 d. užrašai „mažai dervų“, „lengvos“, „ypač lengvos“, „švelnios“, bet kokie kiti užrašai, prekių ženklai, piešiniai, vaizdai ar kiti ženklai, pavadinimai, darantys įspūdį, kad konkretus tabako gaminyje yra mažiau kenksmingas už kitus, ant tabako gaminių pakuočių draudžiami.

Esmeniais laikytini ir įspėjamųjų užrašų ant tabako gaminių pakeitimai, kurie buvo priimti Tabako kontrolės įstatymą adaptuojant prie Europos Sąjungos teisinio reglamentavimo, lėmė, kad užrašai ant tabako gaminių tapo aiškūs, gerai matomi. Yra duomenų, kad šios priemonės veikia rūkančiųjų elgesį, nors įspėjamieji užrašai naudojami dar tik trumpą laiką. Tyrimai rodo, kad rūkantieji buvo labiau suinteresuoti mesti rūkyti ar rūkyti mažiau. Įspėjamieji užrašai ypač veiksmingi 15–24 metų amžiaus jauniui. Nyderlanduose atlikto mokslinio tyrimo rezultatai rodo, kad kai kurie suaugusieji dėl įspėjamųjų užrašų rūkė mažiau ir buvo labiau suinteresuoti mesti rūkyti. 13–18 metų amžiaus jaunuolių grupėje poveikis buvo dar stipresnis: 28 proc. jų teigė, kad dėl įspėjamųjų užrašų jie rūkė mažiau.

Europos Komisija 2003 m. rugsėjo mėn. priėmė sprendimą, nustatantį fotografijų ar kitų iliustracijų, pvz., įspėjimo dėl sveikatos, naudojimo taisykles ir sąlygas. 2005 m. gegužės mėn. Europos Komisija sudarė iliustracijų biblioteką. 2002 m. rudenį atliktos Eurobarometro apklausos duomenimis, 38 proc. piliečių mano, kad papildomos spalvotos cigarečių pakuočių iliustracijos gali būti naudingos norint įtikinti žmones nerūkyti, rūkyti mažiau ar visai mesti tai daryti. Dauguma valstybių narių ruošiasi tyrinėti iliustracijų panaudojimą. Komisija ragina valstybes nares pradėti taikyti iliustracinius įspėjimus. Tačiau Lietuva iki šio nesugebėjo priimti minimalių Tabako kontrolės įstatymo pakeitimų, kurie būtų įtvirtinę šių spalvotų iliustracijų atsiradimą Lietuvoje. Tuo tarpu šiuo metu pasaulyje jau labai aktyviai diskutuojama

apie galimybę įgyvendinti bendrinę tabako gaminių pakuotę. Ji atimtų paskutinę tabako gamintojų tiesioginės rinkodaros galimybę šalyse, kuriose galioja visiškas tabako gaminių reklamos draudimas. Tam, be abejonės, labai priešinasi tabako gamintojai, ir pirmas bandymas įvesti tokį reguliavimą nesulaukė Lietuvos Respublikos Seimo pritarimo.

Svarbiu ir jaunimo prieinamumą prie tabako gaminių apribojančiu laikytinas Tabako kontrolės įstatymo pakeitimas, kuriuo buvo uždrausta pardavinėti vienetais cigaretes, cigariles ir papirosus, taip pat cigaretes, jei pakuotėje yra mažiau nei 20 cigarečių. Draudimas pardavinėti tabako gaminius vienetais turi iš esmės tą patį poveikį kaip ir tabako gaminių kainos kėlimas, kuris ypač veiksmingas vaikams. Tai leido bent jau pristabdyti reiškinį, kada daug pinigų rūkalams negalintys skirti vaikai cigaretes pirkdavo po vieną.

Svarbia laikytina ir įstatyme įtvirtinta nuostata, kad draudžiama tabako gaminius ne tik parduoti asmenims iki 18 metų, bet ir nupirkti ar kitaip perduoti šiuos produktus asmenims iki 18 metų, o šiuo metu Lietuvos Respublikos Seime registruotose įstatymo pataisose, jei jos būtų priimtos, būtų įtvirtinta nuostata, kad nepilnamečiams draudžiama ir vartoti tabako gaminius.

Naujojoje Tabako kontrolės įstatymo redakcijoje buvo išplėstas 18 straipsnis, kuriame numatyta daugiau su tabako gaminių prekyba susijusių apribojimų, pvz., gaminti ir (ar) parduoti žaislus, maisto produktus ir kitas prekes, kurių dizainas imituoja tabako gaminius ar jų pakuotes, todėl iš Lietuvos parduotuvių dingo saldaininės cigaretės, o šios nuostatos taikymas bent laikinai sustabdė elektroninių cigarečių skverbimąsi į Lietuvą ir užkirto kelią iš vaistažolių pagamintų cigarečių prekybai vaistinėse.

Lietuvos Respublikoje tabako gaminių gamintojams ir įmonėms, kurių pagrindinė veikla yra prekyba tabako gaminiiais, buvo uždrausta remti renginius, skirtus asmenims iki 18 metų, televizijų ir radijo programoms, taip pat veiklos rūšis ir renginius, apimančius ar vykstančius keliose valstybėse arba kitokiais būdais galinčius turėti poveikį už Lietuvos Respublikos teritorijos ribų.

Naujojoje Tabako kontrolės įstatymo redakcijoje išplėstas įstatymo straipsnis, reglamentuojantis tabako gaminių vartojimo apribojimus. 19 straipsnio 1 punkte buvęs draudimas rūkyti švietimo ir sveikatos priežiūros įstaigose buvo išplėstas uždraudžiant rūkyti ir minėtų įstaigų teritorijose bei interneto kavinėse, o 2007 m. sausio 1 d. įsigaliojo dar viena svarbi

šio straipsnio pataisa, kurioje buvo įtvirtintas draudimas rūkyti restoranuose, kavinėse, baruose, kitose viešojo maitinimo įstaigose, klubuose, diskotekose, išskyrus specialiai įrengtus cigarų ar pypkių klubus. Prieš įvedant tokį draudimą, atlikta visuomenės apklausa parodė, kad tokį draudimą palaiko net 74 proc. Lietuvos gyventojų, o praėjus metams atlikta kavinų, barų ir kt. viešų vietų, kuriose buvo uždrausta rūkyti, lankytojų apklausa atskleidė, kad dalis lankytojų dėl to metė rūkyti, o kita dalis sumažino rūkymo intensyvumą, tačiau bendras lankytojų skaičius liko nepakitęs. Tai reiškia, kad nepasitvirtino tabako pramonės skleisti bauginimai, kad įvedus tokį draudimą kavinės, barai, restoranai ir kitos pasilinksminimo vietos patirs ekonominių sunkumų.

Pastarasis dešimtmetis buvo labai svarbus ne tik Lietuvos, bet ir pasaulio tabako kontrolės specialistų bendruomenei. Po ilgus metus trukusių diskusijų ir tarpvyriausybinių derybų 2003 m. gegužės 21 d. Ženevoje buvo priimta Pasaulinės sveikatos organizacijos tabako kontrolės pagrindų konvencija. Ši konvencija tapo pasauliniu precedentu, kada vienam rizikos veiksmui buvo paskirta atskira konvencija. 2004 m. rugsėjo 28 d. šią konvenciją ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas, tuo suteikdamas dar daugiau galimybių sėkmingai mažinti rūkymo epidemiją ir jos sukeltų mirčių skaičių.

Tačiau neatsižvelgiant į gana ženklus laimėjimus tabako kontrolės srityje, Lietuvoje išlieka nemažai itin opių problemų, susijusių su tabako gaminių prekyba ir vartojimu. Nors tai ir draudžiama įstatymu, tačiau nepilnamečiams nekyla didesnių sunkumų įsigyti tabako gaminių, o dalis gyventojų, susitaikę su nepilnamečių rūkymo reiškiniumi, vis dažniau siūlo mokyklose įrengti rūkomuosius.

Lietuva, garsėdama itin aukštu korupcijos suvokimo indeksu, iki šiol nesugebėjo suvaldyti nelegalios tabako gaminių prekybos šalyje ir kartu vis labiau tampa žinoma kaip tabako gaminių kontrabandos tranzito šalis. Reikia tikėtis, kad šiuo metu vykstantis Pasaulinės sveikatos organizacijos tabako kontrolės pagrindų konvencijos protokolų, susijusių su nelegalios tabako gaminių gamybos ir prekybos kontrole, svarstymas greitai bus baigtas ir tai suteiks naujų priemonių tarptautinei bendruomenei suvienytomis pajėgomis bandyti suvaldyti neretai pačios tabako pramonės organizuojamą tabako gaminių kontrabandą.

Itin didelį susirūpinimą kelia ir tai, kad per tiek metų Lietuvoje taip ir nebuvo sukurta pagalbos mentiesiems rūkyti ir priklausomybės nuo tabako gydymo sistema. Dauguma gydytojų iki šiol net nežino

apie Tarptautinėje ligų klasifikacijoje įvardytą priklausomybės nuo tabako diagnozę ir kvalifikuotą šios priklausomybės gydymą. Nors ir atliktos europinės studijos, kurios parodė, kad priklausomybės nuo tabako gydymas yra ekonomiškai veiksmingiausias, Lietuvoje iki šiol nekompensuojamas nė vienas priklausomybei nuo tabako gydyti skirtas medikamentas. Valstybė neskiria pakankamo dėmesio išlaikyti pagalbai metantiesiems rūkyti skirtą telefono liniją, kuri iki šiol egzistuoja tik dėl nevyriausybinių organizacijų entuziazmo. Nepakankamas dėmesys skiriamas ir pirminei rūkymo profilaktikai, o ekonominis sunkmetis ir lėšų stygius sustabdė ir iki šiol veikusias rūkymo prevencijos programas, kaip antai, „Nerūkanti klasė“.

Tabako kompanijų remiamas Lietuvos laisvosios rinkos institutas aktyviai stengiasi paveikti politinius sprendimus ir pasiekti, kad būtų sunaikinta Valstybinė tabako ir alkoholio kontrolės tarnyba prie Lietuvos

Respublikos Vyriausybės, šiuo metu sugebėjusi pasiekti, kad būtų įgyvendintos visiškos tabako gaminių reklamos draudimo nuostatos, neabejotinai esančios savotiškais precedentais Europos, o kai kuriais atvejais ir pasaulio praktikoje ir kurių aktyviai siekia ir kitos šalys. Tarp tokių sprendimų paminėtinos bylos dėl *Marlboro Classics* drabužių linijos ir *Davidoff* kvepalų naudojimo siekiant prekių diversifikavimo, t. y. netiesioginei tabako gaminių reklamai vykdyti.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Lietuva jau turi neįkainojamos patirties formuojant ir įgyvendinant tabako kontrolės politiką, o šalyje ratifikuota ir galiojanti Pasaulinės sveikatos organizacijos tabako kontrolės pagrindų konvencija suteikia teisinį pagrindą griežtinti tabako kontrolės politiką šalyje, kuo neabejotinai bus pasinaudota.

Doc. dr. Aurelijus Veryga
Kauno medicinos universitetas
El. p. aurelijus.veryga@gmail.com

Tobacco control in Lithuania: history and perspective

Assoc. Prof. Dr. Aurelijus Veryga

Kaunas University of Medicine, e-mail: aurelijus.veryga@gmail.com

The most important steps in tobacco control in Lithuania started after adoption of Lithuanian tobacco control law in the year 1995. In the year 2004 Lithuania became a member of EU and has ratified WHO Framework Convention for Tobacco Control. Since year 1995 there were important developments in tobacco control starting from total ban of tobacco advertisement which was enacted in 2000. There were other significant steps taken as creation of smoke-free environment by banning smoking in enclosed spaces in 2007, changes in product regulation,

new requirements for packaging and labeling of tobacco products etc. Still there are many problems left unsolved. There is no smoking cessation system developed and serious problems with illegal trade of tobacco products. Selling to minors still is huge problem in Lithuania. WHO Framework Convention for Tobacco Control is powerful tool enabling countries to introduce comprehensive and evidence based tobacco control measures and we should use all possibilities to get these measures introduced and implemented in Lithuania